

De geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland: een hermeneutische en een retorische lezing

door L. Aerts

Naar aanleiding van: Chr. Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd*. Synopsis, Amsterdam 1984.

I. Bulhof, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Ambo, Baarn 1983.

Samenvatting

Naar aanleiding van twee recent verschenen werken over de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland wordt de verhouding tussen de wetenschapsgeschiedenis en -sociologie geschetst binnen de omlijning van een hermeneutisch model. De historicus belicht via een hermeneutische focus op interpretatieve momenten de receptiegeschiedenis van de betrokken discipline. De sociologische focus op sociale, politieke en culturele factoren daarentegen reveleert een meer verborgen retorische dimensie. Beide invalshoeken zijn complementaire varianten van eenzelfde model, namelijk een historisch-hermeneutische respectievelijk een sociologisch-retorische lezing. In het licht van de heterogeniteit van mogelijke lezingen en interpretaties mag de epistemologische vraag naar de correctheid van een interpretatie niet uit het oog verloren worden.

Inleiding

Tijdens de laatste decennia is onder impuls van figuren als T. Kuhn, P.K. Feyerabend en I. Lakatos het beeld van de wetenschap en van haar ontwikkeling drastisch veranderd. Onthechte wetenschappers, die op een neutrale, waardenvrije manier onderzoek bedrijven in instituten die als bolwerken van de rede volkomen los staan van de maatschappij, zijn niet van deze wereld. Als elke andere maatschappelijk georganiseerde activiteit is het wetenschappelijk onderzoek onlosmakelijk verbonden met de bredere sociale context, waarin het uitgevoerd wordt.

Kuhns werk (1962, 1977) heeft afgerekend met het rigoureuze onderscheid tussen sociale en cognitieve processen. Historici en sociologen, die een welbepaalde discipline bestuderen, staan momenteel voor de

moeilijke opgave het samenspel tussen wetenschappelijke ideeën, methodes en technieken enerzijds en allerlei sociaal-historische aspecten van het feitelijk handelen van de wetenschappers anderzijds in kaart te brengen. Deze verstrengeling ondergraaft tevens het beeld van de wetenschap als lichaam, als 'bestaand organisme, waarvan de grenzen vastliggen en bekend zijn, en dat een bepaalde interne dynamiek heeft, maar waar ook af en toe van buiten aan geduwd en getrokken wordt' (De Vries 1979, p. 25). Hier tegenover zou ik het beeld van 'de wetenschap als discours' willen naar voor schuiven. Bestaat de wetenschap immers niet uit een wereld van woorden en teksten, die nauw met elkaar verbonden zijn en elkaar vooronderstellen? Is de wetenschapper – vooral in de geschiedenis en de sociologie – geen interpretator en commentator? Ik wil hier onmiddellijk aan toevoegen dat ik hieruit geen filosofische conclusies trek in verband met het statuut van het subject of de materialiteit van het discours, zoals IJsseling (1978, 1979) of Foucault (1971) dat doen. Ik gebruik enkel de suggestieve kracht die uitgaat van dit beeld: de wetenschap als een tekst die zich op verschillende wijzen laat lezen. Leeswijzen die ik in verband wil brengen met bovenvernoemde benaderingen van de wetenschap. Het historisch perspectief is mijns inziens verwant met een 'hermeneutische lezing', het sociologisch met een 'retorische lezing'.

De complementariteit van beide leeswijzen wil ik in dit artikel aantonen naar aanleiding van twee recent verschenen werken over de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland. Historica Ilse Bulhof belicht in *Freud en Nederland* (1983) de ontvangst van Freuds ideeën door lezend Nederland, tot 1940. Via een hermeneutisch model benadert ze wetenschapsgeschiedenis als interpretatiegeschiedenis (p. 18 e.v.). In *Psychoanalyse in Nederland* (1984) bekijkt Christine Brinkgreve deze ontstaansgeschiedenis vanuit sociologisch standpunt. Een invalshoek die nauw verwant is met een retorische lezing van deze geschiedenis.

Wetenschapsgeschiedenis: een hermeneutische lezing

Vóór Kuhn beperkte de wetenschapsgeschiedenis haar terrein tot de evolutie van interne factoren, zoals ideeën en methodes. Deze traditie baseerde zich hoofdzakelijk op de klassieke vooronderstelling dat de wetenschap zich inhoudelijk-intern ontwikkelt, geleidelijk en lineair kennis accumulerend. Via onderzoek van het feitelijk handelen van de wetenschapper kwam Kuhn (1962) tot de conclusie dat wetenschappers én binnen een groter cultuurgeheel én binnen een quasi-onafhankelijke disciplinaire traditie werkzaam zijn, en dat de ontwikkeling van de wetenschap eerder sprongsgewijs dan lineair verloopt. Het traditionele (internalistisch) perspectief is dan ook ontoereikend om de volledige historische werkelijkheid van de wetenschap te vatten. Zowel de interne logica van een discipline als de oorzaken en gevolgen

van haar opkomst en/of verval in de sociaal-culturele context maken deel uit van het domein van de wetenschapsgeschiedenis.

Vanuit een discussie met het positivisme kwam Habermas (1963, 1964) tot analoge conclusies. Hij toonde bij voorbeeld aan dat een strikte scheiding tussen het logische en het feitelijke niveau teruggaat op een fundamentele positivistische vooronderstelling, namelijk op 'die epistemologische Unabhängigkeit der Tatsachen von den Theorien, die diese Tatsachen und die Relationen zwischen ihnen deskriptiv erfassen sollen' (Habermas 1964, p. 51). Een dergelijk onderscheid kan enkel volgehouden worden, indien men de ruimere sociale context negeert, waarin de wetenschap zich afspeelt. Deze context ontmaskert volledig-vooronderstellingsloos-onderzoek als een illusie, en wijst op een onvermijdelijke circulariteit van de kennisverwerving.

Waarom verdedigt juist die groep met zoveel vuur een bepaalde theorie? Waarom ontwikkelt deze wetenschapper een theorie op deze specifieke wijze? Hoe komt het dat een boek soms op totaal uiteenlopende wijzen gelezen en geïnterpreteerd wordt? Dergelijke vragen verwijzen naar een punt waar interne en externe factoren elkaar overlappen en waar de scheiding tussen beide irrelevant wordt.

Deze vragen stelt Bulhof (1983) in haar boek over de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland. Enerzijds is haar opzet louter historisch: een representatieve reconstructie van de wijzen waarop Freud gelezen en geïnterpreteerd werd in Nederland, tot 1940. Anderzijds wil ze een bijdrage leveren tot de discussie over de verhouding tussen wetenschap en samenleving. Op een overtuigende wijze toont Bulhof hoe een zeer heterogeen publiek, bestaande uit huisartsen, predikanten, schrijvers en journalisten, met de psychoanalyse in contact kwam, en hoe elkeen Freuds ideeën in zijn eigen gedachtenwereld verwerkte. Hoe ze als het ware vanuit hun preoccupaties voorbestemd waren tot een ontmoeting met Freuds geschriften, en hoe persoonlijke, sociale en culturele factoren hun interpretatie beïnvloedden. Hun uiteindelijke interpretaties hingen af, enerzijds – uiteraard – van de inhoud van deze ideeën zelf, anderzijds van buitenideële factoren.

Om deze wisselwerking tussen interne en externe gegevens te bestuderen hanteert Bulhof een hermeneutisch model:

'Ik heb geopteerd voor een hermeneutisch model van wisselwerking tussen tekst en lezer. Ik behandel de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland als een wisselwerking tussen Freud en zijn Nederlandse lezers, die Freuds teksten ieder op hun eigen wijze interpreteerden. Door bij de overdracht van Freuds ideeën het element van interpretatie centraal te stellen, valt de aandacht op de relatieve vrijheid die een tekst een lezer geeft om deze op een eigen manier te begrijpen en te assimileren, en om op grond daarvan een wetenschapsterrein verder te ontwikkelen. Hoe de lezer deze vrijheid benut, hangt, zoals we in het volgende bij herhaling zullen zien, aan de ene kant af van de stand van de wetenschap en het perspectief dat hij daarop heeft, aan de andere kant van persoonlijke, sociale en culturele factoren' (Bulhof 1983, p. 20).

De wisselwerking, waarvan sprake is, is van die aard, dat de tekst zichzelf presenteert aan de lezer en hem uitdaagt hem van antwoord te dienen. Bulhof vergelijkt de lezer met een uitvoerend kunstenaar, die de tekst al lezend op een creatieve manier in zichzelf herhaalt. Over de achtergrond van dit proces geeft ze echter weinig informatie. Ik wil hier kort twee argumenten aanhalen, die het opzet steunen om wetenschapsgeschiedenis te benaderen als interpretatiegeschiedenis.

Het eerste heeft betrekking op de nauwe verwantschap van hermeneutiek en geschiedenis (Dilthey 1900; Vandendriessche 1981). Van oudsher heeft de hermeneutiek zich bezig gehouden met pogingen om datgene wat gezegd wordt – zowel het gesproken als het geschreven woord – te interpreteren. Steeds opnieuw heeft deze discipline regels en aanvaardbaarheidscriteria opgesteld, die men bij het interpreteren dient te volgen. Sinds de 19e eeuw zijn hermeneutiek en geschiedenis onlosmakelijk met elkaar verbonden. Figuren als F. Schleiermacher en W. Dilthey hebben toen het terrein van de hermeneutiek, dat voordien hoofdzakelijk beperkt was tot het interpreteren van de bijbel, uitgebreid tot de hele historische werkelijkheid. Sindsdien levert de hermeneutiek het methodologische kader voor de historische wetenschappen.

Het tweede argument betreft een analoge verschuiving die beide disciplines in hun evolutie doorgemaakt hebben (Gadamer 1965; Habermas 1967, 1968; Kuhn 1977). Dilthey had het domein van de hermeneutiek verruimd tot de omvattende levenscontext, d.i. de wereld waarin het historisch-maatschappelijk leven van de mens zich veruitwendigt. Hij trachtte de specifieke methodologische positie ervan te expliciteren in een 'Logik der Geisteswissenschaften', als een volwaardig alternatief naast de 'Naturwissenschaft'. De positivistische tendens in de 19e eeuw was echter zo sterk, dat hij het hermeneutische Verstehen modelleerde naar het positivistisch ideaal van zuivere descriptie. Een dergelijk zuiver theoretisch ingestelde interpretator plaatst zichzelf echter buiten de historische dimensie waar hij zelf deel van uitmaakt. In de 20e eeuw wordt onder invloed van Heidegger en Gadamer het verstaan zelf opgenomen in de historische dimensie. H.-G. Gadamer introduceerde in dit verband het begrip 'Wirkungsgeschichte', d.i. 'die Kette der vorgegangenen Interpretationen, durch die hindurch das Vorverständnis des Interpretieren mit seinem Gegenstand objektiv, und sei es hinter seinem Rücken, vermittelt ist' (in Habermas 1967, p. 286). Achter zijn rug, zodat de neutraliteit van zuivere descriptie onvermijdelijk historisch gekleurd is. 'Der Interpret gehört als Moment demselben Traditionszusammenhang an wie sein Gegenstand' (Habermas 1967, p. 283), zodat een interpretatie principieel voorlopig en onvolledig is.

Een analoge verschuiving van ahistorisch naar historisch heeft zich voorgedaan in de (relatief jonge) geschiedenis van de wetenschapsfilosofie. De traditionele interne geschiedschrijving had meestal enkel oog

voor de logica van theorieën en methodes. Een dergelijk exclusief internalisme is in se ahistorisch, vermits de ruimere historische context genegeerd wordt als zijnde irrelevant voor de ontwikkeling van de wetenschap. Kuhn verwoordt dit tekort kernachtig: 'with their method in hand, the sciences ceased to be historical' (1977, p. 155). Het perspectief is ondertussen verruimd, en zowel de historicus als de wetenschap die hij bestudeert, worden opgenomen in de historische dimensie.

Keren we terug naar Bulhof. In haar hermeneutisch model van werking tussen tekst en lezer stelt zij het element van interpretatie centraal. Een interpretatie is het resultaat van de interactie tussen deel en geheel, tussen de interpretatieve context en het te interpreteren gegeven (Gadamer 1965; Vandendriessche 1981). De context is het bredere betekenisgeheel dat reeds voorhanden is en dat betekenis geeft aan (en ontvangt van) het te interpreteren element. Dit circulair interactieproces – de hermeneutische cirkel – speelt een methodologische hoofdrol in de hermeneutiek. Een belangrijk gevolg hiervan is, dat er geen 'voor-oordeelsloze' interpretaties bestaan. Steeds benadert men een tekst vanuit bepaalde vooringenomenheden. De selectiviteit die hieruit volgt, heeft een inperkende inwerking op de interpretatie. Bepaalde betekenissen ontgaan ons, omdat we de gepaste interpretatieve categorieën ontberen. Anderzijds zijn deze vooroordelen tevens de mogelijksvoorwaarde voor elke interpretatie. Zonder welbepaalde voorafgegeven perceptieve categorieën zien we niets; zonder bepaalde vooraf gegeven meningen zegt een tekst ons niets.

Bulhof past dit model toe op haar onderzoeksobject, namelijk de receptiegeschiedenis van Freud. De selectiviteit, waarmee lezend Nederland Freuds geschriften benadert, wordt in hoge mate bepaald door persoonlijke, sociale en culturele factoren. De zogenaamde externe factoren vormen mede de interpretatieve context. Bulhofs benadering van de wetenschapsgeschiedenis als interpretatiegeschiedenis beklemtoont het circulaire moment, waarbij interne factoren (Freuds ideeën) en externe (de diverse contexten van de lezers) interageren. Doch de situatie is complexer dan dat. De interpretatieve context van een lezer is op zijn beurt reeds een samensmelting van sociale positie en wetenschappelijke ideeën. Deze context beschouwen we als een exclusief extern gegeven ten opzichte van de inhoudelijk-interne ideeën van Freud is een oversimplificatie. Ook dit ideeëngoed is niet louter intern van aard, doch daarover later meer.

Ik wil Bulhofs benadering illustreren aan de hand van de lectuur van Freud door de Leidense psychiater Gerbrandus Jelgersma (1859-1942). Jelgersma was reeds 48 jaar oud, toen hij (waarschijnlijk) voor het eerst in contact kwam met de psychoanalyse tijdens het eerste 'Internationale Congres voor Psychiatrie, Neurologie en Krankzinnigenverpleging' in Amsterdam. Hij trad deze leer dan ook tegemoet met duidelijke vooroordelen in verband met de psychiatrie en psychische stoornissen.

Hij was in alle opzichten een typische liberaal. Zijn sociaal en fysiologisch darwinisme, gebaseerd op het ideaal van individualisme en de mythen van de strijd om het bestaan, kleurden niet alleen zijn politieke, maar ook zijn wetenschappelijke denken. Hij aarzelde niet zijn opvattingen over psychische problemen aan zijn liberaal mensbeeld aan te passen:

‘de wetmatigheid volgens welke de elementaire psychische voorstellingen zich verbinden, was Darwins “struggle for life” en “survival of the fittest”: tussen de elementen wordt “in de letterlijke zin van het woord” een strijd om het bestaan gevoerd, waar de een de ander wijzigt of verdringt, waar een nieuw aankomende gewaarwording zijn recht van bestaan heeft te handhaven tegenover een wereld van anderen, en waar zij dit alleen kan doen als zij eigenschappen bezit, die haar duurzaamheid geven’ (Bulhof 1983, p. 128).

De interpretatieve context waarmee Jelgersma de psychoanalyse tegemoet trad, was dus reeds getekend door sociaal-politieke factoren. Zijn Freud-interpretatie was duidelijk gekleurd door deze zelfgeslepen bril, waardoor hij de psychoanalyse bekeek. Vanuit zijn liberaal geloof in vooruitgang bij voorbeeld had hij meer vertrouwen in het bewuste dan Freud. De situatie waarin de mens beheerst wordt door zijn instincten, blijft volgens Jelgersma – en hier volgt hij Freud – in het onbewuste aanwezig en werkzaam, maar de gezonde mens was in zijn ogen niet alleen een redelijk denkend wezen, maar ook een wezen met een sterke wil om vooruit te komen. Bij de oplossing van een innerlijk conflict is er volgens hem geen sprake van een compromis (zoals Freud stelt), maar heeft de wil het onbewuste effectief overwonnen.

Op deze (e.a.) wijze(n) beïnvloedt de onvermijdelijke selectiviteit van vooraf gegeven vooroordelen Jelgersma’s interpretatie van Freud. Een invloed waarin externe factoren duidelijk hun zeg hebben. Maar in het spel van wederzijdse beïnvloeding van deel en geheel, van context en te interpreteren gegeven, zien we ook een inwerking in de andere richting. In het begin van zijn loopbaan werd Jelgersma’s mechanistisch mensbeeld onderbouwd door de onpersoonlijke wetten van de toenmalig vigerende associatiepsychologie. Onder invloed van de psychoanalyse ruimden deze wetten baan voor de lossere persoonlijke ‘begrijpelijke relaties’, waardoor Jelgersma uiteindelijk het mensbeeld aanvaardde, waartegen hij zich zo fel verzet had: de mens als zelfstandig denkend, willend, voelend en handelend subject. Het hermeneutisch proces is er één van circulaire beïnvloeding, waarbij deel en geheel opgaan in een nieuwe eenheid.

Vanuit de heterogeniteit van interpretatieve contexten worden in Bulhofs werk de zeer uiteenlopende interpretaties, die Freud te beurt vielen, inzichtelijk gemaakt. Schematiserend kunnen we spreken van een *hermeneutische lezing* van de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland. Bulhof focuseert daarbij de interpretatieve momenten. Men kan echter ook andere momenten belichten, bij voorbeeld organisationele of functionele momenten. Richten we onze aandacht naar

meer verborgen effecten van de ideeëngeschiedenis, merken we dat deze interpretaties voortdurend gecontroleerd, gebruikt en georganiseerd worden. Een vaststelling die eerder vraagt om een 'retorische lezing'.

Wetenschapssociologie: een retorische lezing

Het klassieke, 'organische' beeld van de wetenschap ondersteunt de idee dat de socioloog zich moet bezig houden met empirische problemen (als de organisatie van de wetenschap, de maatschappelijke functie ervan, e.d.m.). Deze boedelscheiding tussen de socioloog en de historicus heeft voor gevolg dat hun klassieke domeinen zich situeren in de diametraal tegengestelde polen van de dichotomie extern-intern. Exclusieve aandacht voor sociaal-historische factoren is voor de socioloog net zo misplaatst als een exclusief internalisme voor de historicus. De klassieke opvatting die aan de basis van deze perspectieven ligt, werd hierboven reeds bekritiseerd.

Een andere klassieke vooronderstelling betreft de strikte scheiding tussen de *context of discovery* en de *context of justification*, waarbij eerstgenoemde toegewezen wordt aan de socioloog, laatstgenoemde aan de internalistische filosoof of historicus (Withaar 1979). Men gaat er daarbij van uit dat het ontdekkingsproces louter intuïtief-creatief van aard is; een proces waarbij rationale regels nauwelijks aan te pas komen. Daarenboven schakelt deze vooronderstelling rationaliteit gelijk met het beschikbaar zijn van expliciet geformuleerde en algemeen aanvaarde regels en criteria, met andere woorden met de logica van wetenschappelijke kennisverwerving. Vandaar dat het ontdekkingsmoment beschouwd wordt als zijnde irrationeel.

Figuren als S. Toulmin en T. Kuhn hebben deze vooringenomenheden volledig ondergraven. Enerzijds kunnen in de ontdekking wel degelijk rationale, heuristische processen onderkend worden; anderzijds vergt het feitelijk handelen van de wetenschapper een ruimere opvatting van rationaliteit, namelijk één waarin naast logisch-deductieve argumenten, ook 'goede redenen' (wat dit ook moge zijn) een rol spelen. Tegen de achtergrond van deze verschuiving stelt Withaar (1979) voor de tweedeling van contexten te vervangen door een driedeling (waarbij men niet van de regen in de drop terechtkomt, want hij wijst met klem een scherpe aflijning of een lineaire opeenvolging ervan in het onderzoeksproces af).

De 'context of discovery' omvat volgens Withaar niet alleen processen rond het ontdekken van theorieën, maar tevens omtrent het aanvaardbaar maken ervan. Dergelijke activiteiten differentiëren zich volgens hem voldoende om een afzonderlijke context te constitueren, namelijk de *context of persuasion*. Op deze context wil ik hier de aandacht vestigen. Wetenschappers worden dikwijls geconfronteerd met situaties waarin ze moeten kiezen tussen bepaalde theorieën of

methodes, en waarbij de voorhanden zijnde theoretische en/of empirische argumenten zelden of nooit voor honderd procent doorslaggevend zijn. Externe overwegingen – van psychologische, sociologische en politieke aard – bepalen mede de richting waarin de balans overhelt. Wetenschappers spenderen dan ook veel energie aan het aantonen van de relevantie of de aantrekkelijkheid van ideeën en methodes; ze trachten hun collega's te 'overtuigen'. Het is dus niet verwonderlijk te constateren dat Withaar verwijst naar het belang van de retoriek in het onderzoek van de 'context of persuasion' (1979, p. 48).

De reden waarom ik zo uitvoerig inga op deze problematiek ligt hierin, dat deze retorische dimensie van de wetenschap één van de verbindingsschakels is tussen wetenschapssociologie en -geschiedenis. De diverse interpretaties, die de hoofdrol spelen in Bulhofs interpretatiegeschiedenis, worden in het feitelijk psychoanalytisch bedrijf voortdurend gebruikt, georganiseerd en gecontroleerd door een hele reeks van reglementerende processen. Deze vinden op hun beurt hun neerslag in een netwerk van instituties en machtsposities; gegevens die meestal object zijn van een sociologische benadering. Deze veelal verborgen processen begeleiden alle vormen van spreken en schrijven, en zijn stille getuigen van de macht van het woord. Een macht die van oudsher tot het domein van de retoriek behoort.

Vanuit een sociologisch perspectief richt Chr. Brinkgreve zich in haar boek vooral op de organisatorische neerslag van dergelijke processen in de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland. Het psychoanalytische netwerk heeft – zoals trouwens elke organisatie – tal van retorische kenmerken. Freud was zich terdege bewust van de noodzaak van een 'context of persuasion', toen hij de psychoanalyse uitbouwde tot een hechte organisatie met vertakkingen over de hele wereld. Van in het prille begin van haar geschiedenis heeft Freuds beweging kritiek gekregen omwille van haar elitair en sektarisch karakter. De psychoanalyse is berucht om haar strenge toelatingseisen: alleen hij of zij die een erkende psychoanalytische opleiding heeft genoten, dat wil zeggen: door een bevoegd en institutioneel aangestelde instantie ingeleid is in het analytische denken, kan opgenomen worden in de beweging. Dit systeem van uitsluiting leidt tot de eis dat elke kandidaat een leeraanlyse zou doormaken en tot de alom gekende discussies omtrent de lekenanalyse ('worden niet-artsen toegelaten tot de beweging?') en de orthodoxie (de zorg om de 'juiste lijn', de correcte Freud-interpretatie). Dergelijke kwesties zijn van groot belang geweest in de 'vestigingsstrijd' van de analytici in Nederland. Een strijd die door Brinkgreve bij momenten ontluisterd wordt als een gevecht om macht en invloed. Het ontstaan van twee analytische verenigingen in Nederland – de 'Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse' en de 'Vereniging voor Psychoanalytici in Nederland' – voert ze bij voorbeeld terug op persoonlijke conflicten en wederzijdse krenkingen tussen Westerman Holstijn en Van Ophuysen, eerder dan op theoretische of inhoudelijke verschillen.

deijke geschillen (zie Brinkgreve, 1984, hst. 3-4).

Dergelijke retorisch-sociologische lectuur kan bij voorbeeld tevens de wijzen waarop deze interpretaties functioneerden in de Nederlandse samenleving reveleren. Ook in Bulhofs boek vinden we hiervan opvallende voorbeelden. Haar werk (1983, p. 217-350) toont treffend hoe burgerij, socialisten en clerus elk hun eigen Freud-beeld hadden, en hoe de psychoanalyse in de diverse sociale milieus verschillende functies vervulde. De bourgeoisie bij voorbeeld was doof voor Freuds sociaal-kritische uitingen en zijn cultuurpessimisme, en reduceerde de psychoanalyse tot een therapie die leidde tot aanvaarding van de feitelijke historische ontwikkeling. Anarchistische socialisten daarentegen lazen Freud als een sociaal-psychologisch auteur. In het kerkelijk milieu was de Freud-receptie verstrengeld met de discussie rond het al dan niet handhaven van de traditionele normen, die evenwel anders lagen voor de orthodoxe protestanten, dan wel voor de rooms-katholieken.

In elk van deze gevallen lijkt het of er van een circulaire interactie tussen interpretatieve context en te interpreteren gegeven geen sprake is. Het gegeven wordt zonder meer geannexeerd door de context, waarin sociaal-politieke (= retorische) factoren reeds vooraf de bovenhand hebben op de ideeën. Vanuit sociologisch perspectief overheerst de retorische dimensie, zowel in de context als in het gegeven (zie Brinkgreve, 1984, hst. 4). De psychoanalyse verscheen immers aan het Nederlands publiek én als een ideeëngoed én als een machtige sociale organisatie (de Internationale Psychoanalytische Vereniging), én zelfs in de concrete gestalte van concurrenten in het beroepsveld, toen in de jaren dertig vier buitenlandse analytici zich in Nederland wilden vestigen. Brinkgreve schrijft hierover:

'een belangrijke bron van autoriteit onder analytici was de nabijheid tot Freud. Als meest prestigieus gold een eigen analyse bij Freud, maar dat was maar voor weinigen weggelegd. Een analyse bij iemand die zelf bij Freud in analyse was geweest, was ook niet onbelangrijk: men kon dan immers zijn afstamming direct tot Freud traceren (...). De emigranten die hier arriveerden, versterkten de positie van die analytici, zoals Van Ophuysen, die hun opleiding in het buitenland hadden gevolgd. Bij de anderen versterkte hun komst de angst om door de 'buitenlands opgeleiden' overtroefd te worden, en tevens de ergernis over hun superioriteitsgevoelens. Zo vielen de emigranten in conflicten, die al sluimerden en die vooral gingen over de hiërarchie binnen de Nederlandse analytische vereniging' (1984, p. 141).

Conflicten die uiteindelijk leidden tot een opsplitsing van de psychoanalytische organisatie in dat land.

Complementariteit van beide leeswijzen

Retoriek en hermeneutiek zijn zeer nauw met elkaar verbonden (IJsse-ling 1978). De retoriek is immers niet alleen van belang voor het

opstellen van een betoog, voor het maken (in de letterlijke zin) van een overtuigende redenering. Ze is ook belangrijk voor de lectuur en de interpretatie van teksten. Zoals er een hermeneutische *lezing* mogelijk is, zo is er ook een retorische *lezing* mogelijk. Beide benaderingen zijn leeswijzen, dat wil zeggen: komen beide tot stand binnen de wisselwerking tussen tekst en lezer, zoals beschreven door het hermeneutisch model.

Op het eerste gezicht lijkt zoiets als een hermeneutische lezing een tautologie: in de hermeneutiek staat het interpretatief moment sowieso centraal. Bulhofs onderzoek focuseert de receptiegeschiedenis, en is aldus een lezing van de lezingen die Freud te beurt vielen. De retorische leeswijze legt andere klemtonen en vraagt zich af hoe het netwerk van interpretaties, die in een bepaalde wetenschap de ronde doen, zichzelf in stand houdt en waarom.

Hiermee kom ik terug op mijn uitgangspunt: de verhouding tussen wetenschapsgeschiedenis en -sociologie. Beide lijken onlosmakelijk met elkaar verbonden binnen de methodologie van eenzelfde hermeneutisch-interpretatief model. Valt de kijk van de historicus samen met een hermeneutische lezing, dan leest de socioloog de geschiedenis van die discipline op een retorische wijze. Het uitgangsmateriaal voor Brinkgreves sociologie is volstrekt van dezelfde aard als dat voor Bulhofs geschiedschrijving: persoonlijke archieven, gesprekken en gepubliceerd materiaal, d.i. geschreven en gesproken teksten. Hun benadering is analoog: lezen, luisteren en interpreteren. Het corresponderende methodologisch kader identiek: de circulaire interactie tussen interpretatieve context en te interpreteren gegeven.

Het verschil tussen de historisch-hermeneutische en de sociologisch-retorische lezing is het relatieve gewicht dat gehecht wordt aan het – zogezegd interne – ideeëngoed (= de interpretatieve momenten) respectievelijk aan de – zogezegd externe – sociale, politieke en culturele factoren (= organisationele, functionele momenten). Beide invalshoeken brengen de interactie tussen beide soorten gegevens in rekening, maar de historicus concentreert zich op een 'ideële' interpretatie, de socioloog op een 'functionele'¹. Bulhof zet in ons voorbeeld als historica de organisationele momenten tussen haakjes. De sociologe Brinkgreve gaat de interactie na tussen de cognitieve inhoud van de psychoanalyse, de maatschappelijke situering en institutionalisering ervan.

Tot slot een kenkritische bedenking. De wetenschapsfilosofische vraag is in beide lezingen dezelfde: 'is deze interpretatie correct?' In ons voorbeeld vertaalt deze vraag zich bij voorbeeld in 'heeft Bulhof gelijk wanneer zij Jelgersma's Freud-beeld opvat als zijnde sterk gekleurd door zijn liberale bril?', of in 'heeft Brinkgreve gelijk de opsplitsing van de analytische gelederen terug te voeren op persoonlijke vetes?' Vraagt de filosoof zich echter af 'welke Freud-interpretatie is nu correct, die van Jelgersma of die van bij voorbeeld Bouman?', dan stelt hij geen

vraag aan de historicus of aan de socioloog, maar aan de psychoanalyst zelf. Ons voorbeeld wordt inderdaad gecompliceerd door het feit dat diverse auteurs de psychoanalyse zelf duiden als een hermeneutische discipline (Habermas 1967, 1968; Kuiper 1964, 1965; Vandendriessche 1976, 1980). De vraag blijft echter in de drie gevallen gelijk: *is deze interpretatie correct?*

Ik wil dit artikel besluiten met een epistemologische opmerking, omdat in beide boeken deze invalshoek nergens ter sprake komt. Gezien de heterogeniteit van de interpretaties die in beide werken naar voor komen, is daarenboven het gevaar niet denkbeeldig dat het beeld van de psychoanalyse als een alles-mogelijk-makende en daardoor niets-zeggende theorie versterkt wordt. Eén van de traditionele kritieken (Cheshire 1983; Farrell 1981) op het hermeneutisch model is immers haar gebrek aan objectiviteit: elke interpretatie is subjectief, er zijn geen criteria voorhanden die de correctheid van een interpretatie afdoende kunnen evalueren.

Zoals reeds vermeld is in het spel tussen context en gegeven steeds sprake van selectiviteit. Elke interpretator vertrekt vanuit een bepaald voorbegrip van het betrokken gegeven. Lezen en interpreteren zijn een voortdurende aanpassing van dit voorbegrip. Context en gegeven gaan daarbij op in een nieuwe eenheid, die op zijn beurt het uitgangspunt vormt voor een volgend interpretatief moment. De hermeneutische cirkel vormt daardoor eigenlijk een spiraal (Steele 1979), open aan beide zijden, naar het verleden en de toekomst. Deze spiraal vormt dan wat Gadamer (1965) de 'Wirkungsgeschichte' der interpretaties op een bepaald domein noemt. A priori niet meer te corrigeren objectiviteit kan in dit perspectief niet bereikt worden. De enige haalbare kaart is het verderrollen van de cirkel in de richting van de theoretisch-asymptotische objectiviteit. Deze gedachtengang sluit aan bij Poppers theorie van de partiële waarheid, doch neemt diens idee van waarheid (correspondentie met de feiten) en regulatieve criteria (logische en empirische determinatie) niet over. Welke idee van waarheid, of beter van rationaliteit en welke criteria gelden in een hermeneutisch model is een vraag die nog lang niet beantwoord is.

Noot

1. Hiermee bedoel ik enkel: de wijze waarop een ideeëngoed functioneert binnen verschillende figuraties, die sociaal-politiek-cultureel bepaald zijn.

Literatuur

- Brinkgreve, C. (1984), *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd*. Synopsis, Amsterdam.
- Bulhof, I. (1983), *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Ambo, Baarn.
- Cheshire, N.M. (1983), *Psychoanalysis and Scientific Realism*. Who's been

- standing on who's shoulders? Ongepubliceerd manuscript.
- Dilthey, W. (1900), *Die Entstehung der Hermeneutik*. In: W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*. Vol. V. Teubner, Leipzig, p. 317-338.
- Farrell, B. (1981), *The Standing of Psychoanalysis*. Oxford Univ. Press, Oxford.
- Foucault, M. (1971), *L'Ordre du Discours*. Gallimard, Paris.
- Gadamer, H.-G. (1965), *Wahrheit und Methode*. Mohr, Tübingen.
- Habermas, J. (1963), Nachtrag zu einer Kontroverse: Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik. In: J. Habermas (1982), *Zur Logik der Sozialwissenschaften. Materialien*. Suhrkamp, Frankfurt, p. 15-44.
- Habermas, J. (1964), Gegen einen positivistisch halbierten Rationalismus. In: *ibidem*, p. 45-76.
- Habermas, J. (1967), Zur Logik der Sozialwissenschaften. In: *ibidem*, p. 77-309.
- Habermas, J. (1968), *Erkenntnis und Interesse*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Kuhn, T. (1962), *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago Univ. Press, Chicago.
- Kuhn, T. (1977), *The Essential Tension*. Chicago Univ. Press, Chicago.
- Kuiper, P.C. (1964), Verstehende Psychologie und Psychoanalyse. *Psyche*, 18, 15-32.
- Kuiper, P.C. (1965), Diltheys Psychologie und ihre Beziehung zur Psychoanalyse. *Psyche*, 19, 241-249.
- Steele, R.S. (1979), Psychoanalysis and Hermeneutics. *International Review of Psycho-Analysis*, 6, 389-411.
- Vandendriessche, G. (1976), Psychoanalyse en Wetenschappelijke Toetsing. In: *Liber Amicorum Albert Kriekemans*. Lannoo, Tielt/Amsterdam, p. 187-219.
- Vandendriessche, G. (1980), Het betekenisrooster als hermeneutisch instrument voor wetenschappelijke psychoanalytische interpretatie. In: *Gedrag, Dynamische Relatie en Betekeniswereld. Liber Amicorum J.M. Nuttin*. Leuvense Univ. Pers, Leuven, p. 357-377.
- Vandendriessche, G. (1981), *Grondbeginselen van het Onderzoek in de Psychologie. Deel II: Geesteswetenschappelijke Benadering*. Onuitgegeven Collegena's. Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven.
- Vries, G. de (1979), Internalisering en Externalisering – het ontstaan van rechtvaardigingscontexten. *Kennis en Methode*, III, 1, 13-40.
- Withaar, H. (1979), De Context of Persuasion – een voorstel tot ruilverkaveling. *Kennis en Methode*, III, 1, 41-50.
- Ijsseling, S. (1978), Hermeneutiek en Retoriek. In: R.C. Kwant & S. Ijsseling (red.), *Filosoferen. Gangbare vormen van wijsgerig denken*. Samsom, Alphen aan den Rijn/Brussel, p. 150-172.
- Ijsseling, S. (1979), Vraagtekens bij de Fenomenologie. In: E. Berns, S. Ijsseling & P. Moyaert, *Denken in Parijs. Taalen Lacan, Foucault, Althusser, Derrida*. Samsom, Alphen aan den Rijn/Brussel, p. 11-32.
- Ijsseling, S. (1982), *Retoriek en filosofie. Wat gebeurt er wanneer er gesproken wordt?* Acco, Leuven.